ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ
(ԱԻ)
ԷԹՆՈԳԵՆԵԶԻ ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Էթնոսի բազմազան սահմանումների հիմքում ընկած է մեկ դրույթ. էթնոսը մարդկանց ամբողջություն է. որի անդամներն ունեն ընդհանուր որոշ հատկանիշներ՝ բնակության տարածք, լեզու, նյութական մշակույթ և այլն, բայց. որն ամենակարևորն է, նրանք ունեն էթնիկ ինքնագիտակցություն: Ընդ որում, էթնիկ ինքնագիտակցությունը դա էթնիկ հանրության գոյության արդյունքն է, նրա արտաքին արտահայտումը, իսկ տարածքի, լեզվի, և տնտեսական կապերի ընդհանրությունը՝ էթնիկ հանրության կազմավորման, ձևավորման կամ գոյության պայմաններն են[1]:

Էթնոսները տարաբաժանվում են արխա. պալեո և նեոգենետիկ էթնոսների[2], որոնցից առաջին խումբը առաջացել է դեռևս նախնադարյան համակարգի, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, արդեն մեզոլիթյան դարաշրջանում: Այս առաջնային էթնիկ հանրույթների համար հիմք են հանդիսացել քարեդարյան մարդկանց արեալային խմբերը, կենսաբանական լեզվով ասած՝ պոպուլյացիաները[3], որոնք, զարգանալով, փոխակերպվել են ցեղերի և ազգակից մետացեղային հանրույթների:

Երկրորդային կամ պալեոգենետիկ և նեոգենետիկ էթնոսներն առաջացել են արդեն գոյություն ունեցող առաջնային արխեոգենետիկ հանրույթների հիման վրա կամ նրանց՝ էթնոգենետիկական գործընթացին մասնակցելու պայմաններում[4]:

Ավելացնենք, որ վերոհիշյալ առաջնային կամ արխեոգենետիկ էթնոսներն ունեն զարգացման երկու հնարավոր տարբերակ, որոնք կախված են նրանց տարածաշրջանային պայմաններից: Թե սոցիալական. և թե տեխնոլոգիական զարգացման տեսանկյունից շահեկան դիրքում են գտնվում այն հանրույթները, որոնք տեղակայված են այսպես կոչված պատմական գլխավոր մայրուղիների վրա: Որպես

կանոն. պատմության ընթացքում զարգացման արդյունավետ մակարդակ ցուցաբերող և ոչ մի խումբ. եթե ոչ ռեգիոնալ. ապա լոկալ բացարձակ մեկուսացման մեջ երբևէ չի գտնվել[5]: Փոխներթափանցումը (դիֆուզիա). միգրացիաները և փոխառումները հանդիսացել են այն ակտիվ ուժը. որը որակապես նոր համակարգեր է ստեղծել: Իսկ ցանկացած բնույթի մեկուսացումն անխուսափելիորեն հանգեցրել է մշակութային և սոցիալական վայրընթաց զարգացման (ռեգրես). ընդ որում. որքան փոքր է եղել տվյալ խումբը. այնքան այդ ռեգրեսն արագ է ընթացել[6]: Հետևաբար. ցանկացած երկրորդային էթնիկ հանրույթ. եթե այն կարողացել է ստեղծել կենսունակ և արգասաբեր էթնոմշակութային համակարգ. ապրիորի չէր կարող զարգանալ մեկուսացած:

Այս էթնիկ հանրույթների հետագա զարգացումը, նրա տարաբնույթ կապերը հարևանների կամ եկվորների հետ. էթնոգենետիկ գործընթացների պատկերավոր լեզվով ասած՝ խմորումը սովորաբար դուրս է մնում գիտության տեսադաշտից՝ տվյալների բացակայության կամ սակավության պատճառով: Այն իրողությունը, որն արձանագրում է պատմությունը. սովորաբար արդեն տարբեր բաղադրիչներ իր մեջ ներառած և որոշ չափով կարծրացած համակարգն է: Այդ բաղադրիչների վերախմբավորումը և վերաիմաստավորումը (նկատի ունենք տարաբնույթ միգրացիաները և հարևան պոպուլյացիաների հետ միքսացիան, վերնաշերտ (սուպերստատ) և ենթաշերտ (սուբստրատ) բնակչության բարդ սինթեզը) կարող է ներառել էթնիկ համարյա թե բոլոր ցուցիչները՝ լեզուն, նյութական մշակույթը, տարածքային վտփոխությունները: Ընդ որում, այս գործընթացի ժամանակ այն պայմանավորող գործոնների բազմության մեջ առանձնանում է մեկ (կամ մի քանի գործոն), որը դառնում է նոր ձևավորվող համակարգի առանցքը, այլ բառերով ասած, վերածվում է համակարգաստեղծ գործոնի[7]: Առավել հաճախ այդ դերը ստանձնում է լեզուն, և լեզվական ընդհանրության և էթնոսի ձևավորման գործընթացները ընթանում են միաժամանակ: Սակայն դա կարող է նաև լինել տարածաշրջանում բնակվող և տարբեր լեզվախմբերի պատկանող տարածքային համայնքների ընդհանուր որևէ քաղաքական կամ տնտեսական շահ կամ նպատակ. որի շուրջ համախմբված համայնքները այս կամ այն պատճառով կընտրեն առկա լեզուներից մեկը որպես *լինգվա ֆրանկա*, ընդ որում պարտադիր չէ. որ այդ լեզվի կրողները մեծամասնություն

կազմեն: Օրինակ. հողագործ նստակյաց բնակչության պարագայում այդ դերը սովորաբար ստանձնում են քոչվորական անասնապահ ցեղախմբերը:

Պատմական այս գործընթացը նման է. պարույրի. որոշ դեպքում այն կարող է. չընդհատվել, և որևէ տարածաշրջանում ձևավորված էթնոհամակարգը կարող է շարունակական ձևով իր մեջ նոր բաղադրիչներ ներգրավել, յուրացնել, և ժամանակի ընթացքում իր մեջ ամփոփել վաղնջագույն շրջանին պատկանող շերտեր՝ այլ կերպ դրանք իմաստավորելով և մեկնաբանելով: Այս գործընթացի արդյունքում ձևավորվում է առավել բարդ, բազմաշերտ և հարուստ էթնոհամակարգ: Որպես օրինակ. կարող ենք նշել բազմաթիվ հին ազգերի՝ հայեր, հույներ, պարսիկներ, իտալացիներ, հնդիկներ և այլն*: Սակայն այդ պարույրը կարող է և ընդհատվել, տվյալ տարածաշրջանը էթնոմշակութային այլ համակարգի կողմից յուրացվելու և բնիկներին ծայրամաս տեղաշարժելու կամ բնդհանրապես դուրս մղելու պարագայում (ԱՄՆ-ի և Կանադայի տեղաբնիկները). կամ էլ բնական որևէ աղետի, կլիմայական փոփոխության և այլնի պարագայում (մինոսյան դարաշրջանի ավարտին Կրետե կղզին): Այստեղ կարող ենք խոսել արդեն բնաշխարհի յուրացման մասին, տաբածաշրջանային ձևավորած չափորոշիչների և նրանց հետևանքով որոշ նմանություն ունեցող մոդելների ի հայտ գալու մասին: Սակայն առավել հաճախ թե՛ փոփոխված բնակլիմայական պայմանների, թե՛ ռազմավարական մայրուղիների փոփոխման պատճառով նույն վայրում առաջանում է որակապես նոր, հնից մեծապես կտրված, և դրանով իսկ առավել երիտասարդ, բայց և առավել աղքատ քաղաքակրթական համակարգ: Այն կարող է իր մեջ ներառել և բնիկների գենոֆոնդը, որը սակայն այս համատեքստում լիովին զրկվում իր էներգետիկ դաշտից, և ընդամենը «շինանյութ» հանդիսանում:

---

* Ամենավառ օրինակը միջագետքյան մոդելն է՝ առնվազն 3 տարաբնույթ, բայց պատմության դիտակետից մեկ ամբողջության մեջ հանդես եկող շերտերով.

- Անհայտ ծագման բնակչություն, արդեն ծանոթ մետաղագործությանն ու հողագործությանը
- Շումերախոս տարրի ներթափանցում, առկա տեխնոլոգիական ձեռքբերումների յուրացում, զարգացած տնտեսության, գրի, մշակույթի ստեղծում
- Աքքադախոս տարրի թափանցում, ձևավորված շումերական էթնո-մշակութային համակարգի յուրացում և դրա տարածում սարեալի սահմաններից դուրս

Այս իրողությունները հաշվի առնելով. կարո՞ղ ենք արդյոք էթնիկ հանրույթի որևէ ցուցիչ համարել հիմնարար և բացարձակ: Ըստ երևույթին ոչ:

Լեզուն. ինչպես նշեցինք. ամենակարևոր ցուցիչներից մեկը լինելով հանդերձ. իր մեջ չի կարող արտացոլել պատմական իրողությունն իր ամբողջության մեջ. առավել ևս. չի կարող արձանագրել եկվոր և բնիկ տարրերի ճիշտ հարաբերակցությունը:

Հնագիտական պեղումները. որքան էլ որ լայնածավալ և ընդգրկուն լինեն. այդուհանդերձ չեն կարող ներկայացնել ամբողջական իրավիճակը. հնագիտական շերտը միշտ չէ, որ կարող է փաստել եկվոր տարրի առկայությունը, առավել ևս, եթե այդ եկվորը թափանցել է խաղաղ ճանապարհով և փոքր խմբերով: Կարող ենք արձանագրել նոր ոճ. նոր տեխնոլոգիա, հնագիտական մշակույթի կոնկրետ տարածվածություն, սակայն այս պարագայում նույնպես անհնար է հստակ տարանջատել համայնքի ներքին զարգացումները և աշխարհագրորեն բացատրելի սփռվածությունը նոր էթնիկ միավորի հանդես գալուց, եթե միայն վերջինիս հանդես գալը չի ուղեկցվել ավերածություններով և կոտորածներով: Առավել ևս դժվար է պնդել, որ միևնույն նյութական մշակույթ ունեցող թե՛ հարևան և թե՛ միմյանցից հեռու գտնվող համայնքները իրենց մեկ ընդհանրության մաս են համարել[8]:

ԴՆԹ հետազոտությունները և ներկայիս բնակչության և հնագիտական պեղումների ընթացքում ի հայտ եկած մարդաբանական նյութի համադրությունն, ըստ էության, կարող են սպառիչ և համակողմանի, և երբեմն անսպասելի պատասխան տալ, ինչպես, օրինակ, բուլղարների պարագայում: ԴՆԹ հետազոտությունները բուլղարների մոտ ապացուցեցին, որ տեղական սուբստրատը մարդաբանական առումով գրեթե անվնաս է մնացել, և ոչ սլավոնական ներթափանցումը, ոչ էլ առավել ևս եկվոր թյուրքական բուլղար ցեղը մարդաբանական որևէ զգալի հետք չեն թողել[9]: Նույն պատկերն ի հայտ եկավ ալանների հետնորդներ համարվող իրանախոս օսերի պարագայում. 1970-ական թվականներին անցկացված հետազոտությունները ի հայտ բերեցին առկա զգալի տեղական սուբստրատը թե՛ մարդաբանական (կովկասիոնիկ) առումով, թե՛ նյութական մշակույթի և լեզվի մեջ[10]:

Միևնույն ժամանակ. մարդաբանական հետազոտությունների բացարձակեցումը կարող է սխալ գնահատականի հանգեցնել: Հեռու չգնալու համար վերցնենք թուրքերին: 500 տարվա նպատակամղված գործողությունների հետևանքով նրանք յուրացրին Փոքր Ասիայի հսմարյաս թե ողջ գենոֆոնդը՝ իր հայկական. հունական. ասորական և այլ բաղադրիչներով. բայց. ըստ էության. նրանք չեն հանդիսանում և չեն կարող հանդիսանալ փոքրասիական քաղաքակրթությունների ժառանգորդը՝ քաղաքակրթական ընդհատված պարույրի պատճառով:

Վերոհիշյալի լույսի տակ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ հայոց էթնոգենեզի խնդրին:

Փնտրելով կոնկրետ էթնիկ տարրը և բացարձակեցներով այն. մենք մեխանիկորեն մեր կազմից դուրս ենք բերում այն առավել հարուստ բազմազանությունն ու բազմաճյուղ ժառանգությունը, որն ունենք, և որը չէր կարող ձևավորվել մեկ էթնիկ տարրի գերակայությամբ: Առանձին էթնիկ տարրեր. առաջանալով Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներում, և ընդ որում տարբեր արմատներից սերելով՝ թե հնդևրոպական և թե՛ ոչ հնդևրոպական (օրինակ՝ խուռիական), ի վերջո տարբեր համակարգաստեղծ գործոնների շնորհիվ հանրագումարվել են մեկ էթնոսի՝ հայերիս մեջ: Որպես այդպիսի էթնոհամակարգ, մենք մեր գենոֆոնդով, լեզվով, նյութական մշակույթով եզակի էթնոս ենք, և մեր էթնո-համակարգն իր մեջ պահպանել է վաղնջագույն ժամանակներին վերաբերող շերտեր, սակայն դրանից բնավ չի բխում, որ տվյալ էթնոհամակարգը արդեն այդ շրջանում գոյություն է ունեցել:

Ինչևիցէ, այս հարցերն առավել մանրամասն և համակողմանի քննարկման կարիք ունեն: Մենք ընդամենը փորձեցինք ներկայացնել մեթոդաբանական այն առանձնահատկությունները, որոնց անհրաժեշտ է հետևել էթնոգենետիկ գործընթացների ուսումնասիրության պարագայում:

MARIAM KHANZADYAN
(IOS)

ON SOME ASPECTS OF ETHNOGENEZIS

Any ethnos, including Armenian, is a complicated synthesis of substrate and superstrate components, formation of which may be dated back to the prehistoric and also to later periods. From this point of view there is no reason to artificially narrow

the ethnic structure. attempting to research its genesis based only on a single language, or on a single anthropological type or based on a single cultural system. Far more important is to analyze the mechanisms of emergence of this ethnos based on the emergency circumstances listed above. i. e. discover the systemizing factors that form any given ethnos.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса, М., 1983, с. 58, 173-200; Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н., Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества; "Расы и народы", N 2, М., 1972, с. 11; Алексеев В. П., О самом раннем этапе расообразования и этногенеза, Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе, М., 1982, с. 37.
2. Бромлей Ю. В., նշվ. աշխ., էջ 76:
3. Козлов В. И., Чебоксаров Н. Н., Расы и этносы в сб. Расы и общество, М., 1982, с. 95.
4. Бромлей Ю. В., նշվ. աշխ., էջ 284-285:
5. Первобытная периферия классовых обществ, М., 1978, с. 6; Տես նաև՝ Дьяконов И. М., Типы этнических передвижений в ранней древности..., Древний Восток 4, Ер., 1983.
6. Նույն տեղում, էջ 7:
7. Бромлей Ю. В., նշվ. աշխ., էջ 27:
8. Артамонов М. И., Этнос и археология, Теоретические основы археологии, Л., с. 6; Տես նաև՝ Քոսյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 112-117, 185-186:
9. Алексеев А. П., Бромлей Ю. В., К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей, Советская археология, 2, 1968, с. 37.
10. Նույն տեղում, էջ 39: